

Szokások és hitvilág

A magyarországi cigányság nem egységes sem nyelv, sem szokások, sem hagyományok, sem iskolázottság, sem lakóhely, sem életminőség, sem egyéb szempontok alapján. Ennek megfelelően több csoportból, ill. rétegből áll az egységesen cigányságnak nevezett etnikum. Missziós szempontból igen fontos, hogy a különböző csoportok, rétegek hagyományait, hitvilágát, szokásait, s azok mögött levő hiedelmeket jól ismerjük; így megértve elfogadjuk azokat, melyek hitük gyakorlása szempontjából nem akadályok, s szelíden vezessük ki őket azokból a szokásokból, melyek nem összeegyeztethetőek a keresztyén hittel, vallásgyakorlattal. Az alább bemutatásra kerülő szokások és hiedelmek közösségen, családon belüli előfordulása nagymértékben függ attól, mennyire zárt, s mennyire hagyományörző közösségről van szó. Az iskolázottság is meghatározó, a fiatalabb korosztály körében a hagyományok visszaszorulását, halványulását tapasztalhatjuk.

Tisztaság és tisztátalanság – vuzso és marime

A hagyományörző – különösen az oláh cigány – közösségekben alapvetően meghatározza a szokásokat, viseletet, nemi szerepeket a testtel kapcsolatos tiszta (vuzso) és tisztátalan (marime) minősítés. A kívülálló, nem cigányok gyakori képzete a „piszkos cigány”; aki nem tisztálkodik kellőképpen, s különféle betegségeket terjeszt. A cigányok szemében pedig épp a fordítottja igaz, a gadzsókról (nem cigányokról) gondolják, hogy szennyezettek, hisz nem tartják be a tisztasági szabályokat. A hagyományörző cigány kultúra ugyanis az emberi testet két részre osztja; deréktól felfelé eső rész a tiszta, az alatti rész pedig a tisztátalan, de ugyanígy megkülönbözteti a külső és belső test tisztátalan-tiszta voltát is. A tisztátalan megjelölés alatt nem a test piszkosságát (melalo) értik, ami lemosható, hanem egy mélyebb szennyezettséget, ami jóval nehezebben tüntethető el. Annak érdekében, hogy az egész test tisztátalanná ne váljon, bizonyos öltözködési, mosakodási, mosási, étkezési szabályt be kell tartani. A két testrész elválasztását szolgálja nők esetében a szoknya, kötény viselete; hagyományörző cigány nő nem hordhatott nadrágot.¹ A tisztálkodásnál is el kell különíteni a két részt; mosakodással, zuhanyozással lehet csak megtisztulni, kádfürdő elfogadhatatlan, de a fürdőlepedő is, külön-külön törülközőt használnak az alsó és felső testrészek törlésére. A tisztasági szabályok betartása érvényesül a mosogatás, mosás technikai szétválasztása terén is; külön edények, eszközök használata, a keveredés szigorú tilalma. Amennyiben egy edény beszennyeződik (pl. a mosogatótálba mosóvíz, vagy mosatlan ruha kerül) azonnal kidobják, használhatatlanná válik. Tisztaság szempontjából megkülönböztetik a külső és a belső testet is; tisztátalan minden, ami a testfelülethez tartozik, abból származik (haj, váladék, ürülék, vér), s ha a szájon keresztül bejut a szervezetbe, az egész test szennyezetté válik. Jól példázza

¹ Ismerek a fővárosban élő, tanult cigány asszonyt, aki ezt szokást már elhagyta – nem úgy a hajvágási tilalmat! –, nadrágban jár, ám elmondása szerint, ha hazamegy szülőfalujába, azonnal szoknyát húz, különben megszólnák, hisz megsértene a közössége szabályait.

a tisztaságról szóló vélekedést néhány hagyományörző oláh cigány közösség házépítési szokása; például a gazdag erdélyi Gábor cigányok (khelderás törzs) jellemző palotáiban rendszerint nem találunk vízöblítéses vécét – noha a víz be van vezetve a házba –, az árnyékszék az udvaron húzzák fel.

Kultúrantropológiai megközelítés szerint (Sutherland) a külső test a külvilágnak (nem cigányoknak) szánt ént szimbolizálja, a belső test pedig az „etnikai én”, s e szabályok betartása az énidentitás, vele együtt a csoportidentitás fenntartását, megőrzését is szolgálja.

Gyermekvárás, az újszülött fogadása

Hagyományörző – s különösen oláh cigány – közösségekben a szülés és a gyermekágyas időszak is tisztátalan eseménynek, időszakknak számít. Szülésnél emiatt (s a tradicionális közösségekben élő fokozott szemérem miatt) férfiak nincsenek jelen, legfeljebb a szülő nő anyja, lánytestvére. Gyermekágyas nő addig nem mehet közösségbe – van, ahol a házat sem hagyhatja el -, amíg a keresztelő (ahol megszabadul a szennyezettségtől mind az anya, mind a gyermek) meg nem történik. A szüléstől/születéstől a keresztelőig terjedő időszak hossza közösségekként változik; van olyan cigány csoport, ahol nyolc nap múlva kötelező megtartani a keresztelőt, másutt a szüléstől számított hat hónapig van lehetőség rá. Kevésbé tradicionális közösségekben nincs ilyen előírás. Gyakran előfordul – s nemcsak oláh cigány, de romungro, beás, vend, kárpáti cigány csoportokban is –, hogy az újszülött védelme (a rontó szellemekkel, erőkkel szemben) céljából különböző praktikákhoz folyamodnak a szülők; leginkább már a kórházban kis piros szalagot kötnek a csuklójára (majd később a gyermek hajába), amelyre néha Szűzanya-érmét, kagylót fűznek, de ugyanilyen „távoltartó hatású” a csecsemő pólyájába, vagy párnája alá helyezett szentkép, kereszt, rózsafüzér, fésű, fokhagyma.² A legnagyobb és leghatásosabb erő azonban a mielőbbi keresztelés, ahol a keresztvízzel való meghintés által védetté válik a gyermek, s az anya is tisztává.

Halál, temetkezési szokások

A cigányság halálképzete szorosan összekapcsolódik a túlvilági életbe, a lélek hallhatatlanságába vetett hitükkel. Ugyanakkor, ahogy Michael Stewart - angol antropológus aki családjával együtt, általa „Harangosnak” nevezett magyarországi cigány közösségben élt hosszabb ideig – saját tapasztalatából merítve írja: „a cigányok tudatából hiányzik az életnek, mint a halál felé való menetelésnek a képzete, még akkor is, ha számtalan nyelvi formában a halállal fenyegetőznek. Ez a haláltól való féleleléről tanúskodik, s nem a halálra való készüléstről.” S valóban, az oláh cigányok körében gyakori nyomatékosító szó: Te merav! Haljak meg! (ha nem úgy volt, ahogy mondom).

A halál számukra mindig váratlan, brutális, s az egész közösséget érintő esemény. Halottkultuszukban jól nyomon követhető a biológiai és a szociális halál közötti átmenet folyamata; a nyugati kultúráktól eltérően a halál nem egyedi esemény, hanem folyamat,

² Én magam Baranyában, Szigetvárhoz közeli faluban cigány családoknál találkoztam azzal a szokással, hogy – ugyanilyen rontás-elhárító célból – az egészen kicsi csecsemő párnája, illetve a küszöb alá életlen kést tettek.

amelynek során az elhunyt fokozatosan átmegy e világból a holtak birodalmába. A halál első szakasza, a halál pillanatával kezdődik, amikor a vérkeringés megáll, az életerő megszűnik, s a dyi (lélek) elhagyja a testet. A lélek megkezdí evilági vándorlását (felkeresi földi életének állomásait, megnézi, hogy tisztességgel virrasztják-e stb.), ami egészen a temetés pillanatáig tart. A halál második szakasza akkor kezdődik, amikor a lélek visszatér a temetés során a sírba leeresztendő testbe. Itt tartózkodik hat hétig, de innen is van lehetősége „hazajárni”. Az utolsó szakasz a hatodik héttől kezdődik, amikor a lélek elhagyja a testet, s megkezdí túlvilági életét. A halál folyamatának befejezése az egy éves évfordulóval történik, ez az az időpont, amikorra sikerül megtalálnia a helyét, „beilleszkednie” a túlvilági rendbe. A halott körüli teendők, a gyász szigorú előírásai szorosan összefüggenek ezekkel az állomásokkal. Az íratlan szabályok betartásának egyik fő mozgatója a halottól, a halott lelkétől, a *mulo*-tól való félelem; nehogy valamit rosszul tegyenek, elmulasszanak a holttest körül, mert azzal kivívnák a halott visszajárását, ami betegséget, szerencsétlenséget okozna.

A halottól való búcsúzást, a halott körüli teendők elvégzését – különösen a hagyományörző oláh cigányok – a kórházi elhalálozás esetén is igénylik. (Ma már néhány kórházban kialakítottak e célból búcsúztató, illetve ravatalozó szobát) Legkényesebb kérdés a halál beállta után a boncolás; a cigányok meggyőződése szerint, csak anélkül teljes a test, s nagy a félelem a szervek eltávolításától is, ami kiválthatja a *mulo* rosszindulatát. A halott körüli teendők: a test lemosása, legszebb ruhába öltöztetése, fésülés, haj megfonása, férfiak megborotválása, hogy „ne menjen piszkosan a túlvilágra”. Fontos a test lezárása, „lepecsételése” azaz az áll felkötése, a szemre pénzérme helyezése. Gyakori szokás a két láb bokánál történő összekötése (vagy a nagylábujjak összekötése, régen a cipő, csizma sarkának a letörése) is. A holttest ellátását követően kezdődik a virrasztó – hisz a halottat nem szabad magára hagyni földi tartózkodása utolsó idején - a hozzátartozók házában, minden nap napnyugtától napkeltéig, egészen a temetés napjáig. A virrasztás – amelyen a tisztelet megadása végett minden rokon, ismerős részt vesz – menete, hogy lehet-e, s ha igen, milyen énekeket (egyházi vagy profán, csak hallgató vagy vidámabb is) énekelni, történeteket mesélni, már népcsoportokként változik, ahogy az is, meg lehet-e, meg kell-e érinteni a halottat?³ A napokon keresztül tartó virrasztás (virrasztolás) kiváló gyászmunkának tűnik, eléneklik a halott kedves énekeit, ismert beszédfordulatait használják, végigjárják életének eseményeit, mindenki hozzáfűzi a maga élményeit, emlékeit. Choli Daróczi József - a cigányság egyik ma élő nagy öregje – azt mondja a virrasztóról, hogy tulajdonképpen a „halott erejének” a visszavételét jelenti; a közösség azáltal, hogy énekeit énekli, beszél róla, visszaveszik tőle a „kulturális tőkét”, mert csak úgy lesz nyugalma a másvilágon, ha már semmi nem köti ide.

A gyászoló családot szigorú előírások kötik; a temetésig tilos éjszaka aludniuk, szeretkezni, mosni, főzni, fésülni, a férfiaknak borotválkozni. A temetés utáni teendőket is a halál

³ A szőkefalvi sátoros cigányoknál például, aki fél, annak meg kell fognia a halott lábát, a várandósnak mindenképp, különben halott gyermeke születik. Más közösségekben pedig épp ellenkező a szokás.

különböző szakaszai határozzák meg, s a változásokat jól láthatóan, pománával (torral) ülik. Az első pománát – melyre közvetlenül a temetés után kerül sor – a halott házában tartják, gazdagabb cigányok ma már vendéglőben –, s mindenki hivatalos rá. A következőre hat hét múlva kerül sor (amikor a lélek elhagyja a testet), ekkor már csak a szűk család, a sírnál üli a tort. A sírhoz visznek ételt, italt, ez utóbbiból öntenek rá bőségesen, cigarettát is hagynak rajta. A gyászolók hat hétig tartózkodnak az italtól, feketében járnak, tilos a zenélés, mulatozás. A harmadik halotti tort ismét a temetőben tartják egy év múlva, de ez már vidámabb, a gyásztörés alkalma is (gyászruha elhagyása, amit a nők az évfordulóig viselnek), hitük szerint a túlvilágon is ekkor örülnek, mert megtalálta a helyét az elhunyt lelke.

Amennyiben valamit nem jól tettek a virrasztó, a temetés és a gyász során, hitük szerint a halott lelke visszajár, s nyugtalanítja az élőket. A megbékéltetés céljából szokás a temetés után még egy ideig „megvendégetni a halottat”; a kedves ételét teszik az asztalra, sót, vizet, s másnapig otthagyják.⁴ A zavart okozó hazajáró lelkek elleni védekezésnek számos formája ismert; ajtóra szentkép kifüggesztése, ajtófélfá fokhagymával bedörzsölése, keresztet rajzolása, katolikus híveknél a ház szentelt vízzel való behintése, mise mondatás a lélek nyugalmaért.

A magyarországi cigányság temetkezési szokásaihoz tartozik a sír, a „tisztaszoba”, elkészítése, amit a család anyagi helyzetétől függően alakítanak ki, rendeznek be. A sírkamra a szegény cigányoknál is belülről kibetonozott, csempével borított, alul szőnyeggel kibélelt. Módosabb családoknál a koporsó mellett ruhák, cipők, italos pult italokkal, asztal, plazma tévé és egyéb berendezési tárgy is kerül a sírba, s gyakori, hogy nagy köteg pénzt tesznek a halott kezébe, ill. a zsebébe, ne legyen semmiben szüksége a túlvilágon. A koporsó leeresztése után keresztet helyeznek el, hogy „a föld ne nyomja majd a halott mellét”.

Néprajzkutatók szerint a sírkamra, az „örök lakás” kialakítása újabb szokás lehet a cigányság körében, hisz régi néprajzi megfigyelésekben nem írják le (ellentétben a fájdalom hangos, látványos kifejezésével, a pománákkal, a gyász alatti tilalmakkal). Véleményük szerint a cigányok tudatosan, erőteljesen etnicizálják saját temetéseiket, melynek célja valószínűleg az identitás erősítése, a gádzsóktól való különbség kihangsúlyozása; „nem csak úgy elkaparjuk a halottainkat”. Újabb szokás is megfigyelhető a halottkultusszal kapcsolatban; a sírkő köré üvegből „házat” emelnek, ami zárható, s amin belül, a sírkő mellett gyakran kis székek, asztal van téve, rajta ital, cigaretta, s eldugva a szék mögé kis seprű, lapát. Hozzá tartozójukat látogatva – a temetés után évekkal is – ételt, italt, cigarettát visznek neki, a házban leülnek, megpihennek, majd összesöpörnek, rendbe teszik, bezárják, s a következő látogatásnál ugyanígy tesznek. A pomána nyomait – a síron italt, dohányt, gyermeksíron csokoládét, Colát hagyva – ház nélküli sírokon is megfigyelhetjük.⁵

⁴ A szimói cigányok például az udvarra terítik az elhunyt kedvenc ételét, s ha reggelre eltűnik, megnyugodnak: „szépen hazajött, nem haragszik”.

⁵ Én magam az utóbbi években Gödöllőn, Máriabesnyőn, Budapesten találtam, s fényképeztem ilyen „nyitott” és „házas” sírokat.